

XALQ OG‘ZAKI IJODI NAMUNALARINI JANR XUSUSIYATLARIGA KO‘RA O‘QITISH

*Nurjonova Yulduz Shukrullayevna,
Berdaq nomidagi Qoraqalpog‘
davlat universiteti tadqiqotchisi*

Annotatsiya: mazkur maqolada o‘rta maxsus ta‘lim tizimida folklorga doir nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishda janr xususiyatlarini inobatga olib tayyorlangan takliflardan foydalanish, taklif va tavsiyalar ishlab chiqish haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: ko‘rgazmali vositalar, illyustratsiya materiallari, audiova video materiallar, nazariy bilim, amaliy ko‘nikma, folklor, xalq og‘zaki ijodi namunalari, yangi pedagogik texnologiyalar, o‘qish savodxonligi, mustaqil fikrlash

TEACHING SAMPLES OF FOLK ORAL CREATIVITY ACCORDING TO THE CHARACTERISTICS OF THE GENRE

*Nurzhonova Star Shukrullayevna,
Berdaq Karakalpak
State University researcher*

Annotation: this article reflects on the use of prepared proposals, the development of proposals and recommendations, taking into account the features of the genre in the development of theoretical knowledge and practical skills of folklore in the secondary special education system.

Keywords: visual tools, illustration materials, audiova video materials, theoretical knowledge, practical skills, folklore, samples of folk oral creativity, new pedagogical technologies, reading literacy, independent thinking

Folklor janrlari orasida dostonlar o‘quvchi ma‘naviy qiyofasining shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Xalq dostonlari milliy mentalitetni o‘zida mujassam etgan muqaddas obida hisoblangani sababli uni o‘qitishda ziyakroq yondashish talab etiladi. Dostonlarda ko‘rinib turgan voqea yoki mazmundan ko‘ra ko‘rinmay turgan, matn ostiga yashiringan ma‘nolar ko‘pdir. Shuning uchun o‘qituvchi o‘ta ehtiyotkorlik bilan o‘quvchini asar mazmuniga, mohiyatga olib kira olishi kerak, bunda mavzuga doir nazariy bilimlar ham kerak bo‘ladi.

Ayrim litseylarda xalq og‘zaki ijodiga bori yo‘g‘i 4 soat ajratilgan bo‘lib, unda ham “Alpomish” yoki “Rustamxon” dostonlari o‘qitilishi nazarda tutilgan. Aniq va tabiiy yo‘nalishlarda 4 soat “Rustamxon” dostoni berilgan, Ijtimoiy-gumanitar, xorijiy yo‘nalishlarda 5 soat “Alpomish” dostonini o‘qitish mo‘ljallangan.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirli akademika litseylarda Adabiyot fani o‘quv dasturi. Toshkent-2018 Ushbu dastur O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligining Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar tayyorlov yo‘nalishlari bo‘yicha Muvofiqlashtiruvchi kengashning 2018-yil 18-avgustdagi № 4-son majlis bayoni bilan ma‘qullangan va Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirining 2018-yil 25-avgustdagi 744-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan. Mazkur dasturda 1-bosqich uchun xalq og‘zaki ijodidan “Rustamxon” dostoni berilgan va 4 soat vaqt ajratilgan. Mustaqil o‘qish uchun 1 soat berilgan.

2-bosqich uchun “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi” dostoni berilgan va 4 soat vaqt ajratilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi akademika litseylarda Adabiyot fani (chuqurlashtirilgan) o‘quv dasturi. (2018) Ushbu dastur O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligining Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar tayyorlov yo‘nalishlari bo‘yicha Muvofiqlashtiruvchi

kengashning 2018-yil 18-avgustdagi № 4-son majlis bayoni bilan ma'qullangan va Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining 2018-yil 25-avgustdagi 744-son buyrug'i bilan tasdiqlangan. Mazkur dasturda 1-bosqich uchun jami 136 soat ajratilgan. Shundan xalq og'zaki ijodiga 16 soat ajratilgan.

Jumladan, Xalq og'zaki ijodining o'ziga xos xususiyatlari (2 s) Xalq og'zaki ijodining tur va janrlari (2 s) Lirik tur (2 s), Epik tur (2s), Dramatik tur (2s) O'zbek xalq dostonlari (2s) Nazariy ma'lumot doston va uning turlari "Rustamxon" dostoni (4s) 2-bosqich uchun jami 136 soat ajratilgan. "Go'ro'g'lining tug'ilishi" dostoni berilgan va 4 soat vaqt ajratilgan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi Adabiyot fanidan (chuqurlashtirilgan) akademik litseylar uchun namunaviy o'quv dasturi.(2021) Ushbu dastur O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi huzuridagi Oliy, o'rta maxsus va professional ta'lim yo'nalishlari bo'yicha o'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashning 2021-yil 26-fevraldagi 1-son majlis bayoni bilan ma'qullangan hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021-yil 10-martdagi 110-son buyrug'i bilan tasdiqlangan. Dasturda 1-bosqich uchun jami 108 soat ajratilgan. "Alpomish" dostoni uchun hammasi 5 soat ajratilgan. Shundan 2soat nazariy, 2 soat amaliy va 1 soat mustaqil o'qish uchun ajratilgan.

Milliy adabiyotning asosini tashkil etgan xalq og'zaki ijodi materiallari o'quvchilarga qancha keng o'rgatilsa, shuncha foydali deb o'ylaymiz. To'g'ri, soatlar qisqarishi, o'qitish metodikasining takomillashini davr taqozosi, ammo akademik litseylarda dostonlar bilan birga yashash qoidalariga teng bo'lgan xalq maqollari, termalar, qo'shiq va ertaklarni o'qitish lozim.

Hozirgi paytda xalq maqollari, xalq qo'shiqlari, ertaklari, doston va boshqa janrlarni bilish ma'naviy yuksalishni anglatadi. Bugungi kunda O'zbekistonda zavq bilan o'qilayotgan, maroq bilan aytilayotgan doston, ertak, qo'shiq, maqol, topishmoq, afsona va rivoyat, askiya va latifa, loflar o'zbek xalq og'zaki ijodining janrlari hisoblanadi. Xalqimiz yaratgan ana shu ma'naviy boyliklarimiz butun o'zbek xalqi madaniy merosi, qadriyatlarining tarkibiy qismidir.

Adabiyot o'qitish metodikasining asosiy vazifasi o'quvchilarning badiiy-estetik didini o'stirish, mashg'ulotlarda o'qish savodxonligini rivojlantirishdir. Bugungi kunga kelib adabiyot o'qitishga doir turli yangicha yondashuvlar o'quv jarayoniga tatbiq etilmoqda, xususan, xalq og'zaki ijodiga oid janrlarni va unga aloqador nazariy ma'lumotlarni o'qitish bo'yicha interfaol usullar amaliyotda keng qo'llanmoqda.

Prof. Q. Yo'ldoshevning yozishicha, "turli adabiy asarlar bilan ish yuritilganda tahlil usullari mutlaqo o'zgarib ketmaydi, lekin o'quvchining asarga yondashishi, munosabat tarzi o'zgaradi". Buning juda katta nazariy va amaliy ahamiyati bor. Zero, "asarlarni tur va janr xususiyatlariga ko'ra o'rganish san'atdan lazzatlanish, asarni uning badiiy butunligi hamda takrorlanmas mohiyatini his etish qobiliyatni rivojlantirishni nazarda tutadi"

Akademik litseylarda xalq og'zaki ijodini o'qitishda nazariy ma'lumotlardan foydalaniladi. Xususan, folklor janrlari

Epos – yunoncha «epos» – rivoya, hikoya, qo'shiq so'zidan iborat bo'lib, so'z san'atida biron hikoya, voqeani bayon qilish yoki hayotiy lavhani ifodalash ma'nosini anglatadi. Ta'rifdagi qo'shiq so'ziga ajablanish kerak emas, chunki qadimgi yunonlar nazarda tutgan qo'shiqlar bizning tasavvurimizdagilardan farqli o'laroq voqeahodisalar bayo - nini she'riy tarzda aks ettirib ohang bilan ijro etish xususiyatiga ega bo'lgan. Shunday qilib, «epos» deganda, aniq bir voqeani badiiy tarzda hikoyalash tushunilar ekan. Umuman, hamma xalqlar og'zaki ijodida epos yoki epik janrdagi asarlar mavjud bo'lib, ular ertaklardan, afsonalardan, ruslarda bilinalardan, turkiy xalqlarning ko'pchiligida dostonlardan iboratdir. Ammo shu bilan birga o'zbek xalq og'zaki ijodidagi mif, afsona, rivoyat, ertak, naql, latifa, lof, tarixiy qo'shiqlar, terma, doston kabi janrlarni epik asarlar deb atash mumkindir. Shu bilan birga maqollar,

topishmoqlar kabi atamalar bilan yuritiladigan asarlarni ham, professor B. Sarimsoqov “maxsus tur” deb ataydi.

Haqiqatan ham, ularda ma’lum darajada epiklik ya’ni qaysidir hayotiy lavha yuzasidan ma’lumot berish belgisi mavjuddir. Ayni paytda, xalq og’zaki ijodida shunday asarlar ham borki, ularda xalqimiz tarixiga oid voqealar mardligi, jasurligi, qahramonligi orqali dong taratgan botirlarimiz faoliyati bilan uyg’un qo’yilgan holda aks etadi. Bunday asarlarda ko’tarinki ruh ham alohida sezilib turadi. Alpomish va Go’ro’g’li turkumiga oid ayrim dostonlar ana shunday asarlar qatoridan o’rin oladi. Taniqli folklorshunos olimlardan V.M.Jirmunskiy va H.T.Zarifov o’zbek xalq og’zaki ijodidagi dostonlarni “Qahramonlik eposi” deb ataganlar. 1947-yilda Moskvada e’lon qilingan katta hajmdagi kitobni “O’zbek xalq qahramonlik eposi” deb ataganlar va unda “Alpomish”, Go’ro’g’li turkumiga oid dostonlar, “Kuntug’mish” kabi ishqiyy-romanik dostonlar tahlil etilgan.

Lirika — inson hayotida, tabiatda ro’y bergan biron hodisa, lavhadan ta’sirlanish natijasida unga nisbatan paydo bo’lgan munosabatni ichki kechinmalar, his-tuyg’u vositasida ifodalashdir. Lirika o’zida ichki kechinmalarni ifodalash xususiyati bilan epik asarlardan farqlanadi. Chunki bunday asarlarda bosh maqsad sodir bo’lgan hayotiy voqeani emas, balki ana shu voqeaga nisbatan munosabat tarzida ifodalanuvchi ruhiy taassurotlarni ifodalashdan iboratdir. Shuning uchun lirik asarda voqea bayonini nisbiy tushunish lozim. Masalan, «Alpomish» dostonidagi bir lavhani olaylik: «Kunlardan bir kun Hakimbek kitob o’qib o’tirib, baxildan, saxiydan gap chiqib qoldi». Bu parchada baxshi tinglovchiga Hakimbek hayotida ro’y bergan bir voqea haqida xabar bermoqchi. Aslini olganda, dostonning butun mazmuni ana shunday xabarlar yig’indisidan tashkil topadi. Endi «Yor-yor»dan olingan quyidagi parchaga e’tibor qilaylik:

Tokchadagi qaychini
Zang bosibdi yor-yor,
Yangi tushgan kelinni
G’am bosibdi yor-yor.

Yuqoridagi to’rtlikda yor-yor aytayotgan ijrochining maqsadi tinglovchilarga mutlaqo tokchadagi qaychini zang bosgani haqida ma’lumot yoki xabar berish emas. Bu qo’shiqda yosh qizning ko’ngil qo’ymay turmushga chiqayotganiga nisbatan achinish kayfiyatini ifodalash yetakchidir.

Akademik litseylarda dostonlarni o’qitishda albatta, uning boshlang’ich jumlasidan boshlash shart emas. Odatda dostonlar hajman bir darsga sig’maydi uni o’rganish uchun litseyda 5 soat ajratilgan. Dasturda 1-bosqich uchun jami 108 soat ajratilgan. “Alpomish” dostoni uchun hammasi 5 soat ajratilgan. Shundan 2soat nazariy, 2 soat amaliy va 1 soat mustaqil o’qish uchun belgilangan

“Alpomish” dostoni “Burungi o’tgan zamonda, o’n olti urug’ Qo’ng’irot elida Dobonbiy degan o’tdi. Dobonbiydan Alpinbiy degan o’g’il farzand paydo bo’ldi. Alpinbiydan tag’in ikki o’g’il paydo bo’ldi: kattakonining otini Boybo’ri qo’ydi. Kichkinasining otini Boysari qo’ydi”, deb boshlanadi. O’z-o’zidan ma’lumki, Fozil Yo’ldosh o’g’li dostonni tinglovchiga aytilajak asardagi voqealar qanday boshlangani yuzasidan ma’lumot bermoqchi. Matnda baxshi Qo’ng’irot, Dobonbiy, Alpinbiylar bilan tinglovchini tanishtirmoqda. Aslini olganda, dostonning to’liq mazmuni ana shunday xabarlar tizimidan iborat. Endi lirik qo’shiqdan bir namuna keltiraylik:

Tolga chiqib tol bo’ldim,
Tusholmay behol bo’ldim.
O’z tengimning ichida
Muncha betole bo’ldim.

Qo’shiq aytayotgan qizmi, yigitmi tolga chiqqani, tushgani haqida xabar berayotgandek tuyiladi. Vaholanki, uning maqsadi bizga qilgan harakatini aytish emas. Balki o’z tengini topa olmay qalban iztirob chekayotganini izhor qilishdir. Tol

esa shunchaki bir vosita, xolos. Odatda, qo'shiqlarning dastlabki misralari, ko'pincha, tinglovchini chalg'itish yoki nimanidir ifodalash maqsadida to'qiladi. Asosiy maqsad oxirgi misrada, ba'zan 3-4-misralarda ifodalanadi. Yana bir qo'shiq matniga murojaat qilaylik:

Dayrani ul yuzidan sel keladi,
Sel bilan ikki o'rdak teng keladi.
O'rdakka o'rdak munosib, g'ozga g'oz,
Yigitga qayliq munosib, qizga noz.

Bu qo'shiqda daryodan toshib kelayotgan sel, sel bilan teng uchayotgan o'rdak, o'rdakning o'rdakka, g'ozning g'ozga munosibligi, yigitning orzu qilgan qizda noz, istig'noni ko'rish havasi borligini ifodalovchi vosita, bir bahona, xolos. Yigitning asosiy niyati o'ziga munosib deb bilgan yor tavsifi, uning o'ta andishali qiz ekanini ta'riflashdir. Shunday qilib, inson qaysi vosita bilan bo'lmasin, o'zining his-tug'usini, ichki kechinmalarini, ruhiy holatini izhor qilgan ekan, lirik asar namunasi vujudga keladi. Shuning uchun ham ayrim iqtidorsiz shaxslarning ma'nosiz qofiyalar yig'indisidan iborat she'riy asarlarini lirika namunasi deb bo'lmaydi. Haqiqiy ma'nodagi lirik asar insonni loqayd qoldirmaydi, unga ma'naviy huzur bag'ishlaydi, estetik rohat beradi.

Drama. Yunoncha "drama" so'zidan olingan bo'lib, harakat, tanglik, mushkullik ma'nolarini bildiradi. Badiiy adabiyotda "drama" so'zidagi harakat ma'nosi asos qilib olingan va muayyan voqea-hodisani sahnada harakat orqali ifodalash tushunchasi nazarda tutiladi. Shubhasiz, mazkur harakat orqali so'z vositasining yetakchiligini inkor qilish mumkin emas. Dramatik asarlarda vaqt, makon cheklangan bo'ladi. Voqeaning mohiyati drama ishtirokchilarining nutqlari bilan ochiladi. Akademik litseylarda xalq og'zaki ijodining drama turiga mansib janrlar ham o'qitiladi, mazkur tur haqida quyidagi nazariy ma'lumotlar beriladi:

Xalqimiz og'zaki ijodidagi xalq dramasi va askiya janrlarini ana shunday asarlar namunasi sifatida baholash mumkin. Chunki xalq dramasi tomosha ishtirokchilari asar mazmuniga ko'ra qozi, jinoyatchi, jabrlanuvchi, sho'rpehona ona, baxtsiz ota, landovur farzand kabi rollarni bajaradilar, ularning xarakteriga mos ohangda so'zlaydilar, atrofdagilarni kuldirish uchun turli harakatlar

o'ylab topadilar. Askiyada esa mazkur so'z o'yini musobaqasida qatnashadigan askiyabozlar to'y, sayilga kelgan odamlarning davrasida ko'zga ko'rinarli e'tiborni egallaydilar. Bunga xalq teatrlari, qo'g'irchoq teatrlarini misol keltirish mumkin.

Xalq og'zaki ijodida dramatik janrlarni, Bahodir Sarimsoqov fikricha, og'zaki drama, kulki – hikoya, qo'g'irchoqbozlik, askiya janrlari tashkil etadi. Bu asarlarni ijro qiluvchilar faqat og'zaki nutqlari bilangina emas, tovush tovlanishi – intonatsiya, yuz, ko'z, bosh, qo'l harakatlarini ishga solib ham obraz yaratadilar. Oqibatda, tomoshabin tinglovchilarni o'ziga jalb qiladigan teatrlashgan tomosha ko'rinishi vujudga keladi.

Misol uchun Yo'ldosh A'zamov rejissyorlik qilgan "O'tkan kunlar" badiiy filmidagi Xudoyorxon va Musulmonqul qiyofalari bilan o'ynalgan qo'g'irchoqbozlikni eslashingiz mumkin. Xalq dramasi haqida yaxshiroq tushunchaga ega bo'lish uchun, Abdulla Qodiriyning "Mehrobdan chayon" romanidagi "Xon ko'ngil ochmoqchi" va "Qiziqqlar" bobini misol keltirish mumkin. Xalq dramasi qatnashchilari asar mazmunini o'zlari o'ylab topadilar. Tomoshaga yig'ilgan odamlar o'rtasida qallob qozi, jinoyatchi, jabrlanuvchi, sho'rpehona ona yoki xotin, baxtsiz ota, landovur farzand kabi rollarni bajaradilar. Uzoq o'tmishdan tortib o'tgan asrning o'rtalarigacha bozorlarda, guzarlarda qiziqchilarning sahna ko'rinishlarini uyushtirishlari oddiy odat edi.

Askiya esa maxsus so'z o'yini musobaqasi tarzida to'ylarda, sayillarda, yig'inlarda o'tkazilgan. Askiyabozlar ikki, ba'zan uch-to'rt guruhga bo'linib tanlangan mavzu doirasida so'z asos bo'lgan bellashuvlarda kuch sinashganlar. Bunday anjumanlarda askiya ishtirokchilarining turgan joylari o'z-o'zidan sahnaga aylanib qolar edi. Tinglovchilar esa askiya jozibasiga mast bo'lib, qayerda o'tirganlarini ham bilmay

qolar edilar. Shuning uchun yuqorida qayd etilgan janrlar dramatik tur tarkibini tashkil etgan.

Ogʻzaki ijod yozuv madaniyati shakllanishidan ancha oldin vujudga kelgan. Ammo ogʻzaki ijodning oʻzi paydo boʻlishida qadimgi miflarning oʻrni va ahamiyati beqiyosdir.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Т.: Ўзбекистон, 2016. –14-б.
2. Рыбникова М. А. Очерки по методике литературного чтения. – М., 1985. – С. 58.
3. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. Тошкент, Ўқитувчи, 1996, 118-бет.
4. Обидова М., «Рустам» туркумидаги дostonлар, Т., 1982. 230 б.
5. Мадаев О. Халқ оғзаки поэтик ижоди. –Т., 2010. 208 б.
6. О.Мадayev Халқ оғзаки poetik ijodi –Toshkent, 2010. 208 б.
7. Оʻzbekiston Respublikasi Oliy va oʻrta maxsus taʼlim vazirligi Adabiyot fanidan (chuqurlashtirilgan) akademik litseylar uchun namunaviy oʻquv dasturi. Toshkent-2021 44-б.